

Л.О. Попова, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

УРОК ЯК ОСНОВНА ФОРМА ВДОСКОНАЛЕННЯ МОНОЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ

Попова Л.О.

Урок як основна форма вдосконалення монологічного мовлення учнів

У статті проаналізовано класифікації уроків розвитку мовлення з метою їх результативної й оптимальної організації; запропоновано вправи і завдання до різних типів уроків розвитку зв'язного мовлення, що сприятимуть ефективному вдосконаленню монологічного мовлення учнів.

Ключові слова: урок, розвиток зв'язного мовлення, монологічне мовлення.

Попова Л.А.

Урок как основная форма совершенствования монологической речи учащихся

В статье проанализированы классификации уроков развития речи с целью их результативной и оптимальной организации; предложены упражнения и задания к различным типам уроков развития связной речи, которые будут способствовать эффективному совершенствованию монологической речи учащихся.

Ключевые слова: урок, развитие связной речи, монологическая речь.

Основною формою навчання в школі є урок, отже, йому належить провідна роль у підвищенні результативності навчання, розвитку й вихованні учнів. Порівняно з іншими формами навчання урок досліджено досить ґрунтовно. Загальнодидактичні аспекти уроку знайшли відображення в роботах Ю. Бабанського, В. Безрукової, Ю. Зотова, Г. Кирилової, Ю. Мальованого, М. Махмутова, І. Огородникова, В. Онищука, В. Паламарчук, І. Підласого, А. Усової, І. Чередова та інших. Психологи та дидакти (Ю. Бабанський, М. Махмутов, Н. Менчинська, В. Онищук, М. Скаткін та ін.) розглядають урок як головну ланку в навчально-виховному процесі, бо найважливішими умовами, що впливають на розвиток мислення учнів, формування в них правильних поглядів і переконань, є раціональна система викладання,

методично правильно побудований і проведений урок, широке використання різноманітних методів і прийомів на уроці.

Методику проведення уроку української мови ґрунтовно висвітлено в дослідженнях О. Біляєва, Т. Донченко, С. Карамана, І. Олійника, М. Пентиліук, К. Плиско, В. Сухомлинського, С. Чавдарова та ін. Значний внесок у вивчення проблеми сучасного уроку мови в старших класах зробили вітчизняні методисти Л. Забашта, С. Караман, Г. Шелехова та ін.

Метою нашої статті є аналіз відомих класифікацій уроків розвитку мовлення і на його підставі виділення таких, що сприятимуть ефективному вдосконаленню монологічного мовлення учнів.

На всіх уроках вивчення шкільного курсу української мови проводиться робота з розвитку мовлення учнів, однак особливе місце вона посідає на спеціальних уроках розвитку зв'язного мовлення, де згідно з програмою відпрацьовуються комунікативно-мовленнєві уміння. Урок розвитку зв'язного мовлення є одним із найскладніших з огляду на складність, багатоплановість мети й завдань, що стоять перед ним, специфіку його підготовки, адже „такий урок пов'язаний з інтелектуальним і мовленнєвим розвитком учнів, із збагаченням їхнього емоційного й духовного світу” [6, с. 20].

Існує кілька класифікацій уроків розвитку зв'язного мовлення. О. Біляєв виділив такі різновиди:

- уроки, присвячені виконанню учнями „малих жанрів” творчих робіт (усний переказ, складання автобіографії, розгорнутого протоколу, написання нарису, вільного чи творчого диктанту);
- уроки проведення великих за обсягом письмових переказів і творів (навчальних і контрольних) та їх аналізу з учнями.

Дослідник окремо виділяє урок підготовки до контрольного твору [1, с. 42].

К. Плиско уроки розвитку зв'язного мовлення називає уроками застосування інформації, виокремлюючи серед них урок удосконалення

зв'язного мовлення учнів, урок перевірки вивченої інформації та урок аналізу контрольних робіт [3, с. 51 – 52].

Цікавою є думка Н. Голуб, Л. Дяченко, Н. Остапенко, В. Шляхової: „Враховуючи надзвичайну актуальність цієї лінгводидактичної проблеми у зв'язку з переакцентацією навчальних цілей, назріла потреба у виділенні різновидів уроків розвитку умінь та навичок зв'язного висловлювання. В основу їх класифікації слід покласти навчальну мету та вид творчої роботи” [5, с. 6]. Вони виділяють:

- урок підготовки й побудови усного висловлювання;
- урок написання стислого переказу;
- урок написання творчого переказу;
- урок написання вільного переказу;
- урок підготовки й написання твору-розповіді;
- урок підготовки й написання твору-опису;
- урок підготовки й написання твору-роздуму;
- урок підготовки й написання творів газетних жанрів;
- урок підготовки і складання ділових документів.

Запропонована класифікація, на наш погляд, ураховує тенденції розвитку сучасного уроку, підходи до навчання мови, потреби мовленнєвої практики учнів і навчання їх життєво необхідних жанрів. Вона ґрунтується на тому, що універсальних комунікативних умінь, які б забезпечували створення висловлювань (усних чи писемних) різних жанрів мовлення, реально не існує. Оскільки вміння тісно пов'язані з типом, жанром, стилем мовлення, учні мають сформувані конкретні вміння залежно від типу, стилю й жанру висловлювання. При цьому вони будуть оволодівати відразу всім комплексом комунікативних умінь, потрібних для створення певного тексту. Однак, зважаючи на тлумачення слова документ (письмовий акт, що посвідчує факт, який має юридичне значення або підтверджує право на будь-що) стосовно останнього типу уроку, вважаємо більш вдалою назву „урок підготовки і складання ділових паперів”.

Г. Шелехова відповідно до провідної мети курсу української мови – інтелектуального й мовленнєвого розвитку учнів, збагачення їхнього емоційного й духовного світу – виділяє такі уроки розвитку зв'язного мовлення: уроки формування нових понять, уроки формування комунікативних умінь і навичок, уроки контролю, уроки вдосконалення усних і письмових висловлювань [6, с. 20].

Ми беремо до уваги різні погляди методистів на класифікацію уроків розвитку зв'язного мовлення, проте для забезпечення реалізації комунікативного навчання найбільш прийнятною вважаємо класифікацію, запропоновану Г. Шелеховою. На основі цієї класифікації нами виділено уроки розвитку зв'язного мовлення, що сприяють формуванню в учнів умінь аудіювання, читання, говоріння й письма, активізації роботи над удосконаленням монологічного мовлення:

- 1) урок вивчення мовленнєвих понять (монолог, усне й писемне мовлення, текст, тема й основна думка, стилі, типи мовлення, ситуація спілкування, адресат висловлювання тощо);
- 2) урок формування мовленнєвих умінь і навичок;
- 3) уроки перевірки сформованості певних мовленнєвих умінь і навичок;
- 4) уроки редагування й коректування усних і письмових монологічних висловлювань.

На схемі 1 змодельована взаємозалежність типів уроків української мови й розвитку мовлення та етапів створення монологу й ступенів роботи над удосконаленням монологічного мовлення.

На цих уроках робота над удосконаленням мовлення учнів відзначається ефективністю. Учні мають змогу засвоювати або повторювати мовленнєві поняття, необхідні для подальшого створення висловлювань (усних і писемних) різних типів, стилів і жанрів мовлення, здійснювати аналіз тексту, що передбачає аналіз структури, змісту, ідейного навантаження основної думки, стилістичних і жанрових особливостей мовних одиниць, переказ тексту, складати власні усні й писемні діалогічні й монологічні висловлювання.

Види мовленнєвої діяльності	Етапи створення монологу	Ступені роботи над удосконаленням монологічного мовлення	Типи уроків української мови
Аудіювання і читання	підготовчий етап ↗	I ступінь <i>аналіз тексту</i> →	<ul style="list-style-type: none"> уроки вивчення лінгвістичної теорії; уроки вивчення мовленнєвих понять
Говоріння і письмо		↘	
	<ul style="list-style-type: none"> урахування мовленнєвої ситуації, формування мовленнєвої інтенції, внутрішнє програмування →	III ступінь <i>складання творів малих жанрів</i> → IV ступінь <i>прогнозування композиції майбутнього монологу залежно від теми, типу та стилю мовлення</i> →	уроки перевірки сформованості певних мовленнєвих умінь і навичок
	реалізація програми →	V ступінь <i>відтворення монологічного висловлювання в зовнішньому мовленні в усній або письмовій формі</i> →	
	контроль	VI ступінь <i>оцінка монологічного висловлювання</i> →	
			уроки редагування й коректування усних і письмових монологічних висловлювань

Схема 1. Взаємозалежність типів уроків української мови й розвитку мовлення та етапів створення монологу й ступенів роботи над удосконаленням монологічного мовлення

Під час вибору типу уроку враховується вид виконуваної роботи та види мовленнєвої діяльності. Наприклад, аналіз текстів різних стилів і типів мовлення, що передбачає вдосконалення умінь і навичок текстосприйняття (аудіативних) та текстоутворення (говоріння і письмо), проводиться переважно на уроках вивчення лінгвістичної теорії (вивчення нового матеріалу, узагальнення й систематизації вивченого та ін.) та уроках вивчення й повторення мовленнєвих понять. Зважаючи на те, що учні повинні не зазубрювати граматичні правила, а усвідомлювати їх у процесі аналізу вірцевих текстів, ефективними будуть завдання, що поєднують повторення мовного матеріалу й розвиток мовленнєвих умінь і навичок. Наприклад, у 10 класі під час вивчення теми “Рівні мовної системи.

Функціонування в тексті основних одиниць мови” можна запропонувати учням виконати такі вправи:

Вправа 1. *I. Прочитайте тексти. Сформулюйте цільове призначення наданої інформації та її пізнавальну цінність.*

1. Звуки нашої мови не тільки сухий, механічний засіб, за допомогою котрого будуються самі слова, не мертвий акустичний матеріал, – кожен звук малює собою цілу картину, малює її не тільки в нашій мові, а й у голосах природи, порівнюючи її з людиною своїми звуковими чарами (Д. Ревуцький).

2. У мові є одиниця, без вивчення якої немислиме пізнання механізму мови. Ця одиниця – слово. Видатний швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр зазначив, що „слово, незважаючи на всі труднощі, пов’язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови” (І. Вихованець).

3. Морфема – значуща частина слова. Тому є правильним таке твердження: чим більше морфем у слові, тим більше в ньому „атомів” смислу, тим складніше воно за значенням (звичайно, тут ми маємо на увазі зіставлення однокореневих слів) (М. Панов).

4. Речення – це основна знакова одиниця мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку – лексичних, фразеологічних і синтаксичних – і відзначається цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення й виділяючись у контексті на єдиному рівні членування (О. Мельничук).

II. 1. Випишіть слова-терміни, поясніть їх значення.

2. На яких особливостях мовних одиниць наголошено в тексті?

III. Побудуйте на матеріалі текстів повідомлення в науковому стилі з теми „Основні одиниці мовної системи”.

Вправа 2. *I. Прочитайте тексти. Доберіть заголовок до кожного тексту.*

1. Хто з нас не ласував смачними яблуками, що зберігають смак до весни і називаються ренетом Симиренка? Та не всі знають, що це яблуко було

„репресованим”. Його перейменували на „зеленку Вуда” й витіснили з України, щоб не нагадувало українцям свого автора – відомого вченого Левка Смиренка.

Здається, *найкращими* якостями обдарувала українська земля цей рід – талантом, розумом, працьовитістю, порядністю, шляхетністю, манерами, жертовністю і чи не найбільше – любов’ю до України (За Л. Мацько).

2. З дня у день все мінялося: де ще гаї тільки брунилися, *сьогодні* вже зеленіли молоденьким листочком, таким вогким і малим, що весь той гай часом скидався на чудовий зелений ажур, крізь який можна було бачити і все село, і граків, і великі озера, й навіть метушливу качечку з веселими каченятами. Скрізь зелено... Море зеленої озимини, зеленого обрію, зелених гаїв й верболозу, і над усім тим зеленим потоком напнулося синьою-синьою хусткою безмежне й глибоке небо (М. Лазорський).

3. Вітряки! *Напружені* старі дідугани, мало вас залишилося на землі нашій. А ті, що збереглися, стоять почорнілі на белебні з потрощеними дошками і, здається, звели до неба скалічені руки й благають пощадити їхню старість...

Відлопотіли вони своє, відмололи зерно на борошно, відстугоніли жорнами та ступами й тепер, покинуті й забуті, стогнуть під свавільними вітрами, ніби скаржаться на свою долю. Нелегкою вона була в них, увесь час у роботі, у єдиноборстві з вітрюганами. Своїми крильми вони ловили дужу силу вітру, вбирали снагу студених потоків, щоб вірно слугувати людям. Можливо, марили вони й про небо, прагнули злетіти у висоту. Та не судилося... (М. Стельмах).

II. Проаналізуйте їх за таким планом:

1. *Визначте стиль кожного тексту. Доведіть свою думку.*
2. *Хто може бути адресатом кожного з текстів?*
3. *Якими морфологічними засобами характеризується кожен текст?*

4. Яку роль у тексті виконують іменники (або прикметники, або дієслова)?

5. Які ще частини мови, крім домінуючих, виконують функцію образності в кожному тексті?

III. 1. Визначте частиномовну належність слів першого абзацу третього тексту.

2. Розберіть як частину мови виділені слова.

Завдання до текстів спрямовані на розвиток аналітичних здібностей і синтетичних комунікативних умінь учнів: з'ясування цільового призначення тексту й пізнавальної цінності, викладеної в них інформації, визначення адресата висловлювання тощо. Під час аналізу слід звернути увагу учнів на стильову належність текстів, оскільки це не лише забезпечить повторення навчального матеріалу про стилі мовлення, а й стане своєрідним підґрунтям для створення учнями власного висловлювання на основі текстів.

Особливе місце слід відводити урокам формування мовленнєвих умінь і навичок, зокрема складанню ділових паперів, написанню конспектів і рефератів, що має велике значення для подальшого професійного життя нинішніх учнів, і написанню творів та переказів, які сприяють удосконаленню мовних, комунікативно-мовленнєвих умінь і навичок старшокласників. Наведемо приклади завдань для учнів 10–11 класів:

Вправа. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Сформулюйте тему й основну думку.

Точність – одна з найважливіших ознак культури мови. Вона утримує нас від зайвого говоріння. Ця ознака складається з двох компонентів: адекватне мовне вираження дійсності, тобто несуперечливе життю; і вживання слів і виразів, узвичаєних для мовців, які володіють нормами цієї літературної мови.

Точності можна досягти, виконуючи дві вимоги:

1. Оформляти й виражати думку треба відповідно до предметів і явищ дійсності, відповідно до понять про них. Слід пам'ятати, що в народі здавна

точність пов'язувалася з умінням чітко мислити, із знаннями предмета мовлення, вмінням зіставляти слово з особою, предметом, дією, явищем. Слово має виражати найістотніше в них і цим найістотнішим воно представлене у свідомості мовців. Тому точність мовлення – це передусім точність слів, точність добору їх.

2. Обов'язковою умовою досягнення точності мови є увага до стилю і жанру текстів, умов, середовища й колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців, бо в кожному типі мовного спілкування рівень точності „свій”, своя міра мовної правди й неправди, і мовець мусить відчувати цей рівень (З посібника „Риторика”).

II. Порівняйте наведений план і конспект тексту. Чим вони відрізняються? Спробуйте переказати текст, спочатку користуючись планом або або конспектом. Під час якого з переказів ви відчували найменші труднощі?

План

1. Точність – одна з найважливіших ознак культури мови.
2. Оформляйте й виражайте думку відповідно до предметів і явищ дійсності.
3. Обов'язкова умова досягнення точності мови – увага до стилю і жанру.

Конспект

Точність – одна з найважливіших ознак культури мови. Вона утримує нас від зайвого говоріння. Складається з двох компонентів: адекватне мовне вираження дійсності; вживання слів і виразів, узвичаєних для мовців.

Точності можна досягти, виконуючи дві вимоги:

3. Оформляти й виражати думку треба відповідно до предметів і явищ дійсності. У народі здавна точність пов'язувалася з умінням чітко мислити, із знаннями предмета мовлення, вмінням зіставляти слово з особою, предметом, дією, явищем. Тому точність мовлення – це передусім точність слів, точність добору їх.

Обов'язковою умовою досягнення точності мови є увага до стилю і жанру текстів, умов, середовища й колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців.

4. Прочитайте текст. Виконайте їх аналіз за такою схемою:

1. Визначте, хто може бути автором кожного тексту.

2. Визначте адресата тексту.

3. Сформулюйте мету автора.

4. Назвіть стильові ознаки кожного тексту.

5. З'ясуйте, як ці стильові ознаки впливають на вибір мовних засобів у текстах.

Першою умовою логічності мовлення є логічність мислення, логічність міркувань як етапів розгортання думки. Вміння дисциплінувати своє мислення, міркувати послідовно, спиратися на попередні етапи думання, розвивати наступні, шукати джерела і причини явищ, висувати положення, давати обґрунтування і пояснення фактам, вмотивовувати висновки – все це необхідні умови логічності мовлення.

Другою умовою логічності мовлення є знання мовцями мовних засобів, за допомогою яких можна точно передати предмет думання і саму думку про нього, якими можна забезпечити смислову зв'язність мовлення, уникаючи таким чином суперечливості у викладі матеріалу.

Логіка викладу думки залежить не тільки від логіки мислення, а й від ситуації спілкування, від рольових характеристик співбесідників, від призначення і мети спілкування. Вона досягається за допомогою внутрішнього плану відповіді: задум – основна думка – її членування – висновки. Потім необхідно сформулювати тези відповіді, тобто основні положення, закономірності, правила, які ще треба буде аргументувати, розкрити або довести, „одягненими” у відповідну словесну форму: дія відбувається, результат такий, за якої умови? чому? коли? де? За логічної послідовності слова розміщуються так, що між ними не виникає смислових суперечностей (За Л. Мацько).

Таким чином, для правильної організації роботи важливе значення має не тільки зміст уроків, а й правильне планування, дотримання принципів навчання під час розробки системи творчих робіт, визначення взаємозв'язку між уроками розвитку мовлення й лінгвістичною теорією, урахування набутих учнями знань, умінь і навичок у середній ланці тощо.

Звичайно, добираючи ту чи ту форму навчання, учителям доводиться враховувати цілий ряд чинників: її вплив на розвиток учнів, дидактичну мету заняття, зміст і характер навчального матеріалу, навчально-матеріальну базу школи, власний досвід та ін. Заслуговує на увагу й такий чинник, як урахування запитів і побажань самих учнів.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в доборі методів і засобів навчання, ефективних для вдосконалення монологічного мовлення старшокласників.

Література

1. **Беляєв О.М.** Сучасний урок української мови : методический материал / О. М. Беляєв. – К. : Радянська школа, 1981. – 176 с.
2. **Пентилюк М.І.** Сучасний урок української мови / М.І. Пентилюк, Т.Г. Окуневич. – Х. : Вид. група „Основа”, 2007. – 176с. – (Б-ка журн. „Вивчаємо українську мову та літературу”; Вип. 7 (44)).
3. **Плиско К.М.** Принципи, методи і форми навчання української мови (Теоретичний аспект) : навчальний посібник для студ. філол. фак-тів вузів / К.М. Плиско; Мін. освіти України; Ред. А.Х. Балабуха. – Х. : Основа, 1995. – 240 с.
4. **Структура** уроку української мови : (Проблема структури уроку вимагає переосмислення). / Т. Донченко // Українська мова і література в школі : Науково-методичний журнал. – 2004. – №3. – С. 6–11.
5. **Технологія** сучасного уроку рідної мови / Н.Б.Голуб, Л.М.Дяченко, Н.М.Остапенко, В.В.Шляхова / За ред. Н.М.Остапенко. – Черкаси: Відлуння, 1999. – 128 с.

6. **Шелехова Г.Т.** Система роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в середній школі : дис. ... у формі наукової доповіді на здобуття наук. ступ. і канд. пед. наук : 13.00.02 / Г. Т. Шелехова. – Київ, 1996. – 45 с.

Popova L.A.

Lesson as the main form of monologue improve pupils

The paper explores the classification of speech lessons to their efficient and optimal organization, suggested exercises and tasks to different types of connected speech lessons that lead to effective improvement monologue pupils.

Key words: lesson, the development of coherent speech, monologue speech.

Відомості про автора

Попова Людмила Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні наукові інтереси: особливості розвитку мовлення учнів.